

JOANNA MATYASIK

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. dr. Witolda Bełzy w Bydgoszczy

**Dyskusja wokół reformy ustroju
Rzeczypospolitej Obojga Narodów
w kontekście 230. rocznicy uchwalenia
Konstytucji 3 maja – materiały źródłowe
w zbiorze księżnicy bydgoskiej**

W 2021 roku przypadła 230. rocznica uchwalenia Konstytucji 3 maja, jednej z pierwszych na świecie ustaw zasadniczych, regulujących ustrój państwa. W ciągu dwóch wieków pamięci i tradycji urosła ona do rangi symbolu postępu, jako najwyższe osiągnięcie narodowej myśli politycznej, przełom w historii systemów politycznych oraz zwieńczenie polskiej demokracji. Ustawa, będąca próbą ratowania państwa, jest także znakiem patriotyzmu, wspólnym dziedzictwem Polski i Litwy. Obowiązywała zaledwie kilkanaście miesięcy, a działania wokół wprowadzenia reform zakończyły się niepowodzeniem i upadkiem Rzeczypospolitej, co jednak nie umniejsza jej znaczenia. Konstytucja 3 maja była zwieńczeniem długiej dyskusji wokół usprawnienia wadliwego ustroju państwa. Spór ten przybierał różne formy, poczynając od polemiki publicystów, poprzez batalię na sejmikach i sejmach, a na konfederacjach kończąc. W związku z jubileuszem przypadającym w roku 2021 dokonano przeglądu zasobu Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy [dalej: WiMBP] w poszukiwaniu zbiorów związanych z problematyką ustrojową I Rzeczypospolitej, Sejmem Czteroletnim i tradycją Konstytucji Majowej. Materiały te nie tworzą spójnej bazy, stanowią raczej tylko punkty odniesienia. W skład wyselekcjonowanych jednostek bibliotecznych wchodzi oryginalne źródła historyczne, tj. stare druki, XVIII-wieczne rękopisy, materiały ikonograficzne i dokumenty życia społecznego. Zbiór ten zaprezentowano w układzie chronologiczno-rzeczowym, odnoszącym się do takich zagadnień, jak: ustrój polityczny państwa

i próby jego usprawnienia, ze szczególnym naciskiem na wydarzenia rozgrywające się w latach 90. XVIII wieku, czyli obrady Sejmu Wielkiego, uchwalenie ustawy i upadek Rzeczypospolitej, tradycja Konstytucji 3 maja.

Uchwalenie Konstytucji 3 maja nierozzerwalnie wpisuje się w kontekst myśli ustrojowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Jest to tematyka bardzo szeroka, stąd występuje konieczność jej ograniczenia do kilkunastu najistotniejszych przykładów. Nie sposób pominąć prac jednego z czołowych myślicieli baroku i zwolenników demokracji szlacheckiej – Andrzeja Maksymiliana Fredry (ok. 1620–1679), który w historii zapisał się jako przywódca szlachecki, filozof, pisarz, pedagog, mówca i historyk. U współczesnych cieszył się ogromnym szacunkiem i zaufaniem, postrzegano go jako mentora wolności szlacheckiej i obrońcę ustroju Rzeczypospolitej, ale jednocześnie projektodawcę reform wojskowych, parlamentarnych, skarbowych i gospodarczych. Pozostawił po sobie bogatą i różnorodną twórczość, głównie w języku łacińskim. W bogatym dorobku Fredry szczególne miejsce zajmuje *Gestorum populi Poloni*, które zapoczątkowało twórczość autora i cieszyło się dużą popularnością u współczesnego odbiorcy. W dziele znajduje się piękny sztych, który wyszedł spod ręki Jeremiasza Falcka (1609–1677), jednego z najsłynniejszych ówczesnych rytowników na ziemiach polskich. Ilustracja przedstawia trzy stany sejmujące: króla zasiadającego na tronie, w otoczeniu senatorów i posłów. Fredro, przy okazji opisu burzliwych dziejów pierwszej wolnej elekcji, pokusił się o analizę ustroju Rzeczypospolitej, który wyidealizował. W jego ocenie nie wymagał on gruntowniejszych reform. Książnica bydgoska wzbogaciła się o egzemplarz tej publikacji już na początku swej działalności, otrzymując ją w 1905 roku od Biblioteki Miejskiej w Gdańsku. Blok woluminu oprawiony jest w półskórek z przełomu XIX i XX wieku, i poza brakiem oryginalnej okładziny nie posiada większych defektów¹.

W zasobie biblioteki znaleźć można wiele innych staropolskich publikacji poświęconych ustrojowi państwa. Takim kompendium wiedzy na temat Rzeczypospolitej Obojga Narodów jest *Widok Krolestwa Polskiego* ks. Jana Bielskiego (1716–1768), wydany w 1763 roku

¹ A.M. Fredro, *Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio*, Dantisci 1652, sygn. XVII, 8–47.

u poznańskich jezuitów. Tekst podzielony jest na cztery księgi, zawarte w dwóch tomach i dwóch woluminach. Druk trafił do biblioteki w 1970 roku jako dar Andrzeja Kulwiecia. Wolumin został oprawiony w półskórek i w połączony papier marmurkowy. Księga pierwsza opisuje dzieje państwa, etniczne pochodzenie szlachty polskiej, symbole państwowe oraz terytorium. Autor szeroko potraktował ziemie polskie, włączając w nie także dawno utracone lenna, tj. starostwo drahimskie, ziemię bytowsko-lęborską, Prusy Książęce, księstwo kurlandzkie oraz „provincje odpadłe”: Śląsk, Inflanty i Smoleńsk. Bielski wyrażał w ten sposób poglądy ogółu szlachty, która długo nie mogła pogodzić się z utratą części terytorium. Księga druga została poświęcona władcom, od legendarnych Lecha, Kraka i Piasta po Augusta III Sasa. W dalszej części umieszczone zostały informacje dotyczące monarchy, czyli sposobu jego wyboru (*interregnum*, elekcja i koronacja), pieczęci, dochodów, praw, siedziby, otoczenia i statusu rodziny. Najistotniejsze, z punktu widzenia interesującej nas tematyki, są księgi trzecia i czwarta. Znaleźć w nich można szereg kwestii związanych z ustrojem i życiem politycznym szlachty (miejsce obrad parlamentu, wybór marszałka, przebieg i rodzaje sejmów, sejmików, konfederacji), prawem (ustawodawstwo, typy sądów, Trybunał Koronny i Litewski), obronnością państwa (podatki, pospolite ruszenie, wojsko zaciężne, twierdze) i wyznaniem (biskupstwa, opactwa i zakony, innowiercy)².

Tron polski nie był dziedziczny, a króla powoływano na elekcji *viritim*, czyli poprzez głosowanie na zjeździe szlachty wszystkich ziem. Król-elekt zawierał ze społeczeństwem umowę, zwaną *pacta conventa*, w której zobowiązywał się zrealizować obietnice wyborcze. W zasobie WiMBP przechowywane są *pacta conventa* Augusta III Sasa, wydane w Lipsku w 1736 roku w drukarni Bernharda Christopha Breitkopfa (1695–1777), nakładem Jacoba Schustera. Druk został wzbogacony drobnymi rycinami miedziorytniczymi autorstwa saskiego rytownika Johanna Christopha Sysanga (1703–1757). Są to: orzeł w koronie trzymający w szponach szablę i gałązkę, umieszczony na stronie tytułowej, oraz herb królewski Augusta III Sasa widoczny na karcie *3. Egzemplarz trafił do księżnicy bydgoskiej w 1921 roku w ramach wymiany dubletów z Towarzystwem Naukowym Płockim, a wcześniej

² J. Bielski, *Widok Królestwa Polskiego*, [Poznań] 1763, sygn. 3316.1970.

należał do Gustawa Zielińskiego (1809–1881), bibliofila ze Skępego. W Bydgoszczy poddano go renowacji, podczas której otrzymał nową oprawę: półskórek wykonany w Introligatorni T.A. „Drukarnia Narodowa” przy ul. Jagiellońskiej 10 w Bydgoszczy³.

Szereg czynników, głównie brak dziedziczości tronu i abdykacja Jana II Kazimierza Wazy, spowodowało spadek autorytetu monarchy. W praktyce wiele zależało od zdolności panującego, który chociażby przez prawo nadawania urzędów i przywilejów, mógł zjednać sobie sojuszników. W kolekcji dokumentów królewskich, przekazanej bibliotece jeszcze w latach 30. ubiegłego wieku przez Kazimierza Kierskiego (1873 – ok. 1944), znajduje się korespondencja odsłaniająca zakulisowe działania władców, np. 12 maja 1752 roku August III Sas prosił nieznanego adresata o wyrażenie zdania na temat sposobu doprowadzenia do skutku zamierzonego sejmu⁴ czy 15 maja 1776 roku Stanisław August Poniatowski zlecił chorążemu żytomierskiemu Michałowi Józefowi Trzeciakowi nakłonienie szlachty swej ziemi do wyboru „odpowiednich” posłów na sejm⁵.

Zbiory kilkudziesięciu ustaw sejmowych z XVII i XVIII wieku podarował księżnicy bydgoskiej w 1921 roku jej ówczesny kustosz – ks. Jan Klein, w tym konstytucje z 1775 roku, zawierające na stronie tytułowej kartusz zwieńczony koroną królewską z herbem Stanisława Augusta Poniatowskiego – Ciołek na tle czterodzielnej tarczy, naprzemiennie z Orłem i Pogonią⁶. Aby ułatwić stanom sejmującym prezentowanie swoich poglądów, wydawano odpowiednie instrukcje, czego przykładem jest bydgoski egzemplarz *Instrukcyi o mowach na Seymikach i Seymach, w krotkie Punkta dla wiadomości, pożytku y łączniejszey mowy (...) ułożonej*⁷.

Wojny XVII wieku odsłoniły słabość państwa i niewydolność systemu, przynosząc coraz większy chaos wewnętrzny i osłabienie pozycji

³ *Pacta Conventa Avgvsti III. Regis Poloniarvm*, Lipsiae [post 18 IX] 1736, sygn.. 2365.1921(4).

⁴ August III król polski do N.N., Drezno, 12.06.1752, sygn. Rkp 1223/69 III.

⁵ Stanisław August Poniatowski do M.J. Trzeciaka, Warszawa, 15.05.1776, sygn. rkps 1224/20 III; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002, nr 794, s. 111; *Katalog dokumentów i listów królewskich ze Zbioru Kazimierza Kierskiego*, oprac. J. Eis, Bydgoszcz 2005. Biogram K. Kierskiego patrz: *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. XII, s. 429–430.

⁶ *Konstytucye Publiczne Seymu Extraordynaryinego Warszawskiego ... Roku 1773. ...zaczętego, a ... w Roku 1775. ... skończonego*, W Warszawie 1775, sygn. 1222.1921/1.

⁷ *Instrukcyja o mowach na Seymikach i Seymach*, W Wilnie 1742, sygn. 981.1947.

międzynarodowej Rzeczypospolitej. Zrywane sejmy, nieskuteczny wymiar sprawiedliwości, brak stałej i silnej armii, upadek ekonomiczny – to tylko niektóre problemy, które uwydatniły niefunkcjonalność, a wręcz utopijność demokracji szlacheckiej. Ustrój Rzeczypospolitej, dawniej podziwiany przez publicystów rodzimych i zagranicznych, coraz częściej stawał się obiektem drwin i krytyki. Szlachta była bardzo drażliwa na opinie obcych, każde niepoehlebne słowo wywoływało jej oburzenie, niezależnie od poglądów politycznych. Przykład takiej polemiki można znaleźć w zbiorach WiMBP. Na początku XVII wieku ukazała się praca pisarza szkockiego pochodzenia Johna Barclaya (1582–1621) *Icon sive descriptio animorum*, w której autor opisał różne narody europejskie na tle geograficznym i historycznym, najbardziej krytycznie oceniając nacje północnej i wschodniej części kontynentu, a więc również Polaków. „Z obroną skrzywdzonej ojczyzny przed tak wielką obelgą i oszczerstwem” wystąpił Łukasz Opaliński (1612–1662), wydając *Polonia defensa...* Autor cały swój wywód przeciwstawił zarzutom Szkota, widząc np. w anarchii najdoskonalszy ustrój podyktowany nienawiścią do ucisku i niewoli, ubóstwo narodu zestawiał z bogactwem i wystawnością dworów magnackich, niesprawiedliwość w postaci kary grzywny za zabójstwo tłumaczył łagodnością narodu itp. Dodatkowo autor, jako wielki erudyta, zawarł w swej pracy cytaty z wychwalających Polaków dzieł Justusa Lipsiusa i Erazma z Rotterdamu, a także z wyższością odniósł się do rodaków Barclaya. Opaliński w przeznaczony dla zagranicznego odbiorcy *Polonii defensa...* w niczym nie przyznał racji Barclayowi, nawet w przypadku zarzutów dotyczących samowoli szlachty i ograniczenia władzy królewskiej, które przecież w innych pismach krytykował. Sam był zwolennikiem reform i przeprowadzenia elekcji *vivente rege*, czyli za życia króla Jana II Kazimierza, ale wobec krytyki obcokrajowca wyrażał poglądy swego przeciwnika politycznego – Andrzeja Maksymiliana Fredry⁸.

Nie jest to jedyna publikacja tego typu w zbiorach WiMBP. Prac obcokrajowców poświęconych sytuacji Rzeczypospolitej jest znacznie więcej, nie sposób ich wszystkich przytoczyć. Wspomnijmy jednak chociażby o twórczości Francuza Césara Félicite’a Pyrrhysa de

⁸ Ł. Opaliński, *Polonia defensa contra Ioan. Barclaium*, Dantisci 1648, sygn. 1504.1950.

Varille'a (1708 – ok. 1800), który przybył do Warszawy w 1755 roku, gdzie dekadę później otrzymał indygenat⁹. Pisarz reprezentował nurt reformatorski, obracał się wśród elit intelektualnych, znał m.in. Ignacego Krasickiego, Józefa Andrzeja Załuskiego i Barbarę Sanguszkową, która otaczała się poetami i pisarzami oraz prowadziła salon według paryskich wzorów. Pyrrhus de Varille podczas pobytu na ziemiach polskich napisał 22 utwory literackie, a jego twórczość polityczna dotycząca bieżącej sytuacji w Rzeczypospolitej cieszyła się znacznym zainteresowaniem. W 1760 roku, a więc jeszcze u schyłku panowania Augusta III Sasa, napisał dzieło *Zebranie polityczne*. W latach 1762–1763 wydano je dwukrotnie na polecenie wojewody ruskiego Augusta Czartoryskiego (1697–1782). Książnica bydgoska posiada jeden egzemplarz edycji z 1763 roku, który został zakupiony w 1958 roku (oprawiony w skórę, z uszkodzoną kartą tytułową)¹⁰.

W WiMBP nie brakuje również dzieł publicystów rodzimych. Wśród nich wymienić należy *Anatomię Rzeczypospolitej Polskiej*. Jej autorem jest Stefan Garczyński (1690–1756) – działacz szlachty wielkopolskiej, wojewoda poznański, zwolennik Wettynów, uczestnik wielu misji dyplomatycznych oraz znawca prawa. *Anatomia...* jest jego najważniejszym dziełem politycznym¹¹. Wydana została trzykrotnie w krótkim odstępie czasu (1750, 1751, 1753), co świadczy o jej dużej poczytności¹². Przedmiotem pracy jest sytuacja w ówczesnej Polsce. Autor wielokrotnie wskazywał na konieczność przeprowadzenia reform w upadającym kraju. Zwracał uwagę na brak przemysłu i manufaktur, zły system podatkowy i stosunki własnościowe, fatalne drogi i słabość miast. Niepokoiło go zrywanie sejmów i rozrzutność szlachty, domagał się zwiększenia liczby wojska, postulował także prowadzenie protekcjonistycznej polityki państwa w stosunku do przemysłu i handlu oraz poprawę położenia chłopów. Garczyński opowiadał się za zniesieniem pańszczyzny na rzecz czynszu. W swoich gospodarstwach wprowadził szereg zmian zgodnych z jego poglądami ekonomicznymi.

⁹ M.G. Zieliński, *Cudzoziemcy w życiu codziennym Rzeczypospolitej doby stanisławowskiej*, Bydgoszcz 2004, s. 273.

¹⁰ C.F. Pyrrhus de Varille, *Zebranie polityczne albo krótki opis różnego panowania polskiego odmian*, Warszawa 1763, sygn. 3242.1958.

¹¹ PSB, t. VII, s. 275–277.

¹² P. Buchwaldówna, *Trzy wydania Anatomii Rzeczypospolitej Polskiej Stefana Garczyńskiego*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 1963, z. 8, s. 65–73.

Stronę tytułową *Anatomii...* ozdabia piękny miedziorytniczy orzeł, trzymający w szponach wstęgę z napisem: „*Dum Candida Sum Exposito Regni Munditium*”. Bydgoski egzemplarz ma długą historię proveniencyjną, której ze względu na całkowicie zamazane wpisy właścicieli nie sposób odtworzyć. Wiadomo, że w 1950 roku został przekazany księżnicy bydgoskiej przez Bibliotekę Uniwersytecką w Poznaniu¹³.

Przełomem w ówczesnej publicystyce politycznej okazał się czterotomowy traktat polityczny *O skutecznym rad sposobie*, wydany anonimowo w latach 1761–1763. Autor Stanisław Konarski (1700–1773), pisarz, tłumacz i pedagog, przedstawił w nim wady Rzeczypospolitej i zarys reformy państwa. W części pierwszej (1761) wskazywał sposoby przeciwdziałania nadużywaniu zasady *liberum veto* w nieprzystających sytuacjach, w drugiej (1761) argumentował za stosowaniem zasady większości głosów w sejmie, w trzeciej (1762) opisał nieefektywne działanie sejmu, począwszy od XVI wieku, wreszcie w czwartej (1763) podsumował dotychczasowe rozważania, przedstawił opisy zagranicznych parlamentów oraz zaproponował własny projekt nowego rządu. Dokonał analizy ustroju innych państw Europy, zwłaszcza Anglii, którą postawił za wzór organizacji władzy ustawodawczej i częściowo także wykonawczej. Dzieło Konarskiego było przełomem, jeśli chodzi o literaturę tego typu, gdyż wcześniej demokrację szlachecką zestawiono z przykładami despotycznych monarchii absolutnych. Niektóre propozycje, jak ograniczenie *liberum veto*, naruszały podwaliny ustroju, dlatego praca początkowo spotkała się z oburzeniem szlachty, jednak pokolenie później stała się inspiracją i jednym z fundamentów reformy ustrojowej Konstytucji 3 maja¹⁴. W księżnicy bydgoskiej znajdują się część pierwsza i trzecia traktatu w dwóch egzemplarzach. Pierwszy podarował bibliotece w 1930 roku Adrian Sikorski, inspektor cmentarza Nowofarnego¹⁵. Drugi, o nieustalonej proveniencji, przekazano w 1946 roku z Archiwum Państwowego w Bydgoszczy¹⁶.

¹³ S. Garczyński, *Anatomia Rzeczypospolitej-Polskiej Synom Oyczyzny ku przestrodze y poprawie tego Co z kluby wypadło*, [Warszawa 1751], sygn. 1573.1950.

¹⁴ W. Konopczyński, *Stanisław Konarski*, Warszawa 1926, s. 320.

¹⁵ S. Konarski, *O Skutecznym Rad Sposobie*, cz. 1, Var. A, W Warszawie 1760 [i.e. post 5 I 1761], cz. 3: W Warszawie [post 3 IV] 1762, sygn. 783.1930.

¹⁶ Idem, sygn. 213.1946.

Obrońcy złotej wolności szlacheckiej byli przeciwnikami reform, nie oznacza to jednak, że nie dostrzegali słabych stron ustroju. *Liberum veto*, paraliżujące większość sejmów, istniało w polskim systemie politycznym od dawna, a jednak zaczęto je stosować dopiero w połowie XVII wieku. Przeciwnicy reform nawoływali do zachowania *status quo*, zachęcając jednocześnie do przywrócenia zasad moralnych przodków, którzy powstrzymywali się przed zrywaniem sejmów. Przedstawicielem tej grupy był Michał Wielhorski (ok. 1730–1814), kuchmistrz wielki litewski i barżanin, który na sejmie 1766 roku występował przeciwko reformom rodu Czartoryskich i w obronie *liberum veto*¹⁷. Na skutek prośby Wielhorskiego Jean Jacques Rousseau napisał traktat *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur la réforme projetée*. Swoje poglądy wyraził natomiast w piśmie *O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitey ustaw*, wydanym w 1775 roku, gdy jeszcze przebywał we Francji. Jeden egzemplarz tego dzieła trafił do ksiąźnicy bydgoskiej w 1925 roku w ramach wymiany dubletów z Towarzystwem Naukowym w Płocku. Zachowana na stronie tytułowej pieczętka informuje, że książka należała do wspomnianego już bibliofila Gustawa Zielińskiego, właściciela biblioteki w Skępem¹⁸.

Podobny wydźwięk co praca Wielhorskiego mają *Uwagi pewnego ziemianina podane do rozważenia tym, na których zawisła praw całość y wolności obrona*, wydane w 1764 roku. Ta obszerna broszura jest przechowywana w bibliotece bydgoskiej od 1930 roku. Wówczas Introligatornia Biblioteki Miejskiej oprawiła ją w półskórek. *Uwagi...* zawierają bardzo krytyczną ocenę sytuacji w Rzeczypospolitej, stąd nazwiska autora i drukarza zostały zatajone. Z treści wynika, że napisano je po śmierci Augusta III Sasa, ale przed elekcją Stanisława Augusta Poniatowskiego. Anonimowy autor jest za powołaniem na tron rodaka, narzeka na opresję wojsk cudzoziemskich, obsadzanie urzędów Niemcami, upadek powagi senatu, ruinę miast, chłopską swawolę, zniszczenie monety, brak wojska i sprawiedliwości, prywatę szlachty i istniejące podziały wśród magnaterii. Jak daleko jest to

¹⁷ *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 65.

¹⁸ M. Wielhorski, *O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitey ustaw*, [brak miejsca druku] 1775, sygn. 1034.1925.

posunięta krytyka, świadczą tytuły poszczególnych fragmentów, np. „Interregnow bezbożne zwyczaje”, „Seymow y Seymikow szkaradne nieporządki”, „Woysk Cudzoziemskich oppresye”, „Domowe Fakcye praktykowane”, „Zepsowana Senatu Powaga”, „Prawa z gruntu zepsute”, „Niezgody Panow, Prywaty Szlachty, Oyczyzny zguba”. Szczególnie interesujący jest fragment „Chłopska swawola”. Wynika z niego, że wszystkie nieszczęścia Rzeczypospolitej mają swoją genezę w dopuszczeniu poprzez mezalianse do stanu szlacheckiego chłopów: „Może to przez ten sposób Staropolska z podłą zmieszana krwią ginie cnota... czy nie te to Baszardy z krwi Szlachcianek urodzone... nam intessesa mieszają... bo by tego Staropolska krew prawdziwa, a nie zmieszana dozwoić iteressa zamogła”¹⁹.

Pierwszy rozbiór ziem polskich, dokonany w 1772 roku, przyspieszył prace nad zreformowaniem ustroju. W 1775 roku sejm rozbiorowy powołał Radę Nieustającą, jako najwyższy organ władzy rządowo-administracyjnej. W rzeczywistości rządy sprawował Otto Magnus von Stackelberg, ambasador carski. Wywierał on naciski nie tylko na politykę państwową, ale również pojedynczych obywateli, o czym świadczą dokumenty królewskie z kolekcji Kierskiego, przechowywane w WiMBP. Tu warto wymienić listy Stanisława Augusta Poniatowskiego z 1776 roku adresowane do Elżbiety Sapieżyny, wojewodziny mściławskiej. Król pisze w nich o okupowaniu przez wojska rosyjskie dóbr Sapieżyny z powodu jej działalności antyrosyjskiej i w imieniu Stackelberga obiecuje odwołanie żołnierzy, w zamian za zmianę sympatii politycznych właścicielki²⁰.

Po I rozbiorze stało się jasne, że nie tylko integralność terytorialna, ale także byt Rzeczypospolitej jest zagrożony. Społeczeństwo powoli dojrzało do zmian. Przełomem okazał się Sejm Czteroletni, zwany też Wielkim, który obradował w latach 1788–1792. Starły się na nim trzy główne obozy polityczne, tj. stronnictwo rosyjskie, opowiadające się za zachowaniem rosyjskiej gwarancji ustroju, stronnictwo dworskie – pod wodzą króla i patriotyczne – przygotowujące reformę państwa. Dwa ostatnie, w obawie przed utratą niepodległości, zawarły sojusz

¹⁹ *Uwagi pewnego ziemianina podane do rozważenia tym, na których zawisła praw całość y wolności obrona*, [miejsce druku zatajone, 1764], sygn. 1628.1930.

²⁰ Stanisław August Poniatowski król polski do Elżbiety Sapieżyny, brak miejsca, 27.06.1776, sygn. Rkp 1224/21 III.

celem wprowadzenia zmian ustrojowych. Najpierw jednak należało zadbać o poparcie posłów i społeczeństwa. We wspomnianej kolekcji Kierskiego znaleźć można korespondencję królewską świadczącą o przygotowaniach dworu do batalii sejmowej, np. w marcu 1788 roku Stanisław August Poniatowski zwrócił się do hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza Ogińskiego (1729–1800) z prośbą o uwagi co do treści przyszłych uniwersałów i instrukcji na sejmiki przedsejmowe²¹.

Liczne dzieła, w których publicyści opowiadali się za reformą, obiegły kraj. Warto w tym miejscu wspomnieć o *Uwagach nad życiem Jana Zamoyskiego* autorstwa Stanisława Staszica (1755–1826). To jedna z najbardziej poczytnych książek epoki, pierwsze wydanie rozeszło się błyskawicznie. Tylko w 1787 roku ukazały się cztery edycje w siedmiu wariantach, w tym dwie z nielegalnego kolportażu. Liczny nakład, spowodowany ówczesnym popytem, przekłada się na znaczną liczbę zachowanych egzemplarzy. W zbiorach księżnicy bydgoskiej są cztery. Pierwszy, będący wydaniem A wariantu A, charakteryzuje się półskórzaną oprawą ze złoceniami na grzbiecie, notatkami na karcie ochronnej i proveniencją Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie²². Trzy pozostałe to warianty C edycji B. Jeden, o sygnaturze 184.1922, ma długą historię proveniencyjną. Poprzedni właściciele pozostawili po sobie ślady: bliżej nieokreśleni G. Trublejewicz i M. Kirkiem – wpisy, Władysław Górski – pieczętę, a Towarzystwo Biblioteki Publicznej w Warszawie informacje o wymianie dubletów z księżnicą bydgoską. Oprawa tego woluminu to półskórek ze złoceniami na grzbiecie²³. Drugi egzemplarz, z sygnaturą 166.1947, trafił do WiMBP w 1947 roku. Jego okładzina złożona jest z tektury oblezzonej skórą marmurkową. Na uwagę zasługuje też ozdobna wyklejka: bordowa w zielone okręgi i białe trójkąty, oraz barwione na czerwono krawędzie kart²⁴. Trzeci egzemplarz, o sygnaturze 154.1950, jako oprawę ma półskórek, wykonany w Introligatorni Biblioteki Miejskiej w 1958 roku. Mimo tego samego formatu *in*

²¹ Stanisław August Poniatowski król polski do hetmana wielkiego litewskiego [Michała Kazimierza] Ogińskiego, Warszawa, 21.03.1788, sygn. Rkp 1224/39 III.

²² S. Staszic, *Uwagi Nad Życiem Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana W. K.*, Warszawa 1787, Ed. A, Var. A, sygn. 207.1922.

²³ S. Staszic, *Uwagi Nad Życiem Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana W. K.*, Warszawa 1787, Ed. B, Var. A., sygn. 184.1922.

²⁴ Ibidem, sygn. 166.1947.

octavo, fizycznie książka jest większa od pozostałych. Wynika to z nieprzycięcia krawędzi kart podczas prac konserwatorskich, przez co są one nierówne i sprawiają wrażenie niestarannego zszycia arkuszy²⁵. Identyfikacja wydań i wariantów musiała sprawiać kłopot zarówno właścicielom, jak i bibliotekarzom, którzy na stronach tytułowych woluminów zanotowali ze znakiem zapytania wszystkie możliwe miejsca druku: „1785 w Hilsbergu”, „Warszawa”, „Supraśl”, „Łuck”²⁶.

Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego zostały opublikowane anonimowo. Ich autor był wówczas mało znanym księdzem i wychowawcą synów kanclerza Andrzeja Zamoyskiego, dopiero w epoce napoleońskiej zajmował ważne stanowiska państwowe. Praca liczy 19 rozdziałów, wśród których najważniejsze to: „Edukacja”, „Prawodawstwo”, „Władza wykonywająca”, a na końcu „Sposób ratowania Polski od podziału”. Najwięcej miejsca autor poświęcił ustrojowi Rzeczypospolitej i koncepcji narodu. Zasady ustroju zostały oparte na oświeceniowym „prawie człowieka”, które miało gwarantować równość i wolność wszystkim mieszkańcom kraju. Staszic, mając świadomość zagrożenia niepodległości państwa, przedstawił propozycje jego ratowania. Dzieło zyskało ogromny rozgłos, uważa się je za inicjujące wielki ruch umysłowy Sejmu Czteroletniego²⁷. Tezy autora wywołały żywą i różnorodną reakcję publicystyczną. W związku z tą publikacją wydano wiele kolejnych prac, popierających bądź krytykujących zawarte w niej poglądy i koncepcje. Najważniejsze, jak *Uwagi nad Uwagami* Jana Ferdynanda Naxa (1736–1810) oraz *Zbiór pism, do których były powodem Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, znaleźć można w zbiorach WiMBP. Ten pierwszy egzemplarz trafił do biblioteki w ramach wymiany z Towarzystwem Naukowym w Płocku jako duplikat Biblioteki Skepskiej. Zyskał wówczas nową okładzinę – półpłótno utwardzane, wykonaną w Intrologatorni Biblioteki²⁸. W drugim przypadku księżnica posiada zarówno wydawnictwo

²⁵ Ibidem, sygn. 154.1950.

²⁶ J. Matyasik, *Edycje, warianty, egzemplarze... Wokół problematyki identyfikacji starych druków na przykładzie „Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego”*, „Bibliotekarz Kujawsko-Pomorski”, 2021, nr 2 [oddany do druku].

²⁷ T. Mikulski, *Uwagi nad uwagami*, „Pamiętnik Literacki”, 1954, nr 45, z. 3, s. 241–267.

²⁸ J.F. Nax, *Uwagi Nad Uwagami, Czyli Obserwacje Nad Xsiążką, Która w Roku 1785 Wyszła Pod Tytułem Uwagi Nad Życiem Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana W. Kor.*, W Warszawie 1789, sygn. 1049.1925.

zbiorowe, czyli wspomniany *Zbiór pism*²⁹, jak i osobno publikowane poszczególne dzieła (np. Jacek Jezierski, *Zgoda i Niezgoda*, również z Biblioteki Skępskiej)³⁰. Sam Staszic nie pozostał bierny wobec toczącej się dyskusji, dlatego kontynuował swoje poglądy w dziele *Przestrogi dla Polski*, wydanym anonimowo w 1790 roku. Egzemplarz tego dzieła przechowywany jest w bibliotece od 1979 roku³¹, wcześniej należał m.in. do malarza Bronisława Abramowicza (1837–1912)³².

Omawiając publicystykę schyłku lat 80. XVIII wieku nie można zapomnieć o Hugonie Kołłątaju (1750–1812), postaci, która miała największy wpływ na kształt zapisów Konstytucji 3 maja. W 1788 roku wydał w kilku częściach dzieło *Do Stanisława Małachowskiego Referendarza Koronnego, Marszałka Seymowego i Konfederacyi Generalney, Anonima Listów kilka*. W zbiorach WiMBP znajdziemy tylko część drugą, zatytułowaną *O poprawie Rzeczypospolitej*. Jest to wariant A, oprawiony w półskórek w Introligatorni Biblioteki Miejskiej przez Piotra Karowskiego w 1957 roku. Zapisany w nim program bardzo szybko zyskał poparcie stronnictwa patriotycznego, a niektóre postulaty, w formie niemalże niezmienionej, zostały zawarte w ustawie zasadniczej. Poglądy Kołłątaja były, jak na warunki demokracji szlacheckiej, dość radykalne. Do najważniejszych jego postulatów należało: zniesienie zasady *liberum veto*, wprowadzenie sukcesji tronu, równość wobec prawa, nadanie mieszczanom prawa do udziału w życiu politycznym kraju, uwłaszczenie i nadanie wolności osobistej chłopom, wzmocnienie rangi rzemiosła oraz wewnętrznego obrotu produktami krajowymi, zmiany w zakresie prowadzonej polityki zagranicznej, powołanie regularnej armii, uwolnienie szkolnictwa spod kościelnej jurysdykcji, wreszcie przeprowadzenie wewnętrznego odnowienia moralno-duchowego³³. Pisma Kołłątaja spotkały się z ripostą jego przeciwników politycznych, wśród dzieł polemicznych pojawiła się m.in. przechowywana

²⁹ *Zbiór pism, do których były powodem Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, [Warszawa] 1788, sygn. 4238.1967.

³⁰ *Mysł Z Okazyi Uwag Nad Życiem Zamoyskiego*, [Warszawa?, ca 1788], sygn. 755.1926; J. Jezierski, *Zgoda i Niezgoda z Autorem Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego*, [Warszawa ante 24 XII] 1788, sygn. 2342.1921.

³¹ S. Staszic, *Przestrogi dla Polski z teraźniejszych politycznych Europy związków y z praw natury wypadające* [Warszawa] 1790, sygn. 1927.1979.

³² W. Janiszewski, *Abramowicz Bronisław*, w: PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 12.

³³ *Do Stanisława Małachowskiego Referendarza Koronnego, Marszałka Seymowego i Konfederacyi Generalney, Anonima Listów kilka*, Cz. 2: *O Poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1788, sygn. 3230.1958.

w bibliotece bydgoskiej *Odpowiedz na dzieło X. Hugona Kollåtaja* z 1790 roku Wojciecha Turskiego (1756–1824), pochodząca według wpisu „z familijnego niepodzielnego księgozbioru J.K. Karnowskich”³⁴.

W tym miejscu warto wymienić jeszcze *Powrót posła* Juliana Ursyna Niemcewicza (1758–1841), komedię polityczną napisaną w 1790 roku w celu promowania w społeczeństwie nurtów reformatorskich. Utwór był przedmiotem wystąpień sejmowych, komunikatów kancelarii królewskiej i korespondencji dyplomatycznej. Fabuła toczy się wokół konfliktu przeciwników i zwolenników reform. Przedstawicielem pierwszej grupy jest starosta Gadulski, postulujący wolną elekcję, *liberum veto*, bierną politykę zagraniczną, upośledzenie prawne mieszczan i chłopów. Po drugiej stronie dyskusji stoją zwolennicy reform w postaci Podkomorzego, jego małżonki i ich syna Walerego. Opowiadają się oni za ograniczeniem demokracji szlacheckiej, zniesieniem wolnej elekcji i *liberum veto*, nadaniem praw pozostałym stanom i aktywną polityką zagraniczną. Egzemplarz tego dzieła, jako duplikat pochodzący z Biblioteki Skępskiej, w 1921 roku przysłało księżnicy bydgoskiej Towarzystwo Naukowe w Płocku³⁵.

Na Sejmie Czteroletnim wprowadzono wiele ważnych uchwał, ale jego głównym dziełem było uchwalenie Konstytucji 3 maja. W myśl przepisów ustawy zasadniczej zniesiono dwa główne filary demokracji szlacheckiej, tzn. wolną elekcję na rzecz dziedziczości tronu oraz *liberum veto* na rzecz większości głosów, wzmocniono też prawa mieszczan i ograniczono nadużycia pańszczyzny wobec chłopów. Wokół wprowadzonych reform trwała dyskusja w sejmie, na którym twórcy ustawy starali się wyjaśniać jej poszczególne zapisy. Na zadawane pytania odpowiadał także Hugo Kollåtaj. Jego mowy w sprawie wątpliwości m.in. plenipotentów miast, sędziów asesorskich i dzierżawców starostw wydał drukiem jeszcze w tym samym roku Michał Gröll. Jeden ich egzemplarz znaleźć można w księżnicy bydgoskiej. Został nabyty w 1933 roku, zachowała się jego oryginalna oprawa – XVIII-wieczny półskórek³⁶.

³⁴ W. Turski, *Odpowiedz na dzieło X. Hugona Kollåtaja* [...]. *Uwagi nad pismem etc.*, W Warszawie 1790, sygn. 1434.1946.

³⁵ J.U. Niemcewicz, *Powrót posła*, Warszawa 1791, sygn. 1706.1921.

³⁶ *Mowy Xiędza Hugona Kollåtaja* [...] *Na Seymie Teraznieyszym Roku 1791*, Warszawa [1791], sygn. 1024.1933.

Pisarze stronnictwa patriotycznego wydawali publikacje, w których chwalili wprowadzone zmiany. Spośród tych licznych dzieł kilka przechowywanych jest w bydgoskiej bibliotece. Warto tu wymienić patetyczny wiersz Franciszka Książnika (1750–1807) pt. *Heynał na dzień Trzeci Maia 1792*. Konstytucja została w nim przedstawiona jako wydarzenie chwalebne, radosne i patriotyczne, o czym świadczy chociażby przytoczony niżej fragment: „Wolnego ludu zgoda! / O! którey dała dni lube / Matka wszech rzeczy Przyroda; / Jakąż przydaie ci chlubę, / Jakże cię świetniey ustraia / Dzień trzeci maja!”³⁷. Ten kilkunastostroponowy wiersz, oprawiony w półskórek, podarował bibliotece w 1935 roku Karol Hoffman (1855–1937), pisarz, aktor, reżyser, dziennikarz, przebywający wówczas w Śródborowie³⁸. **(il. 1)**

Przeciwników ustawy próbował przekonać do swoich racji także Kajetan Onufry Sierakowski (1753–1841), kasztelan słoński, który nie był obecny na sejmie podczas uchwalenia konstytucji, ale popierał wprowadzone zmiany³⁹. W swej pracy pt. *Do uprzedzonych względem konstytucyi dnia 3. maja 1791. roku zapadley* opowiedział się za sukcesją tronu, a zerwaniem z zasadą wolnej elekcji. Swoje wywody podsumował umieszczoną na końcu „Tabellą wzrostu i upadku narodu polskiego”. Wynika z niej jasno, że okres prosperity przypada na rządy władców dziedzicznych, natomiast za królów elekcyjnych „Naród w Nierząd pogrążaiący się, utracił Kraie aż do naszych czasów”. Egzemplarz tej książki został nabyty przez WiMBP w 1958 roku drogą zakupu antykwarycznego⁴⁰.

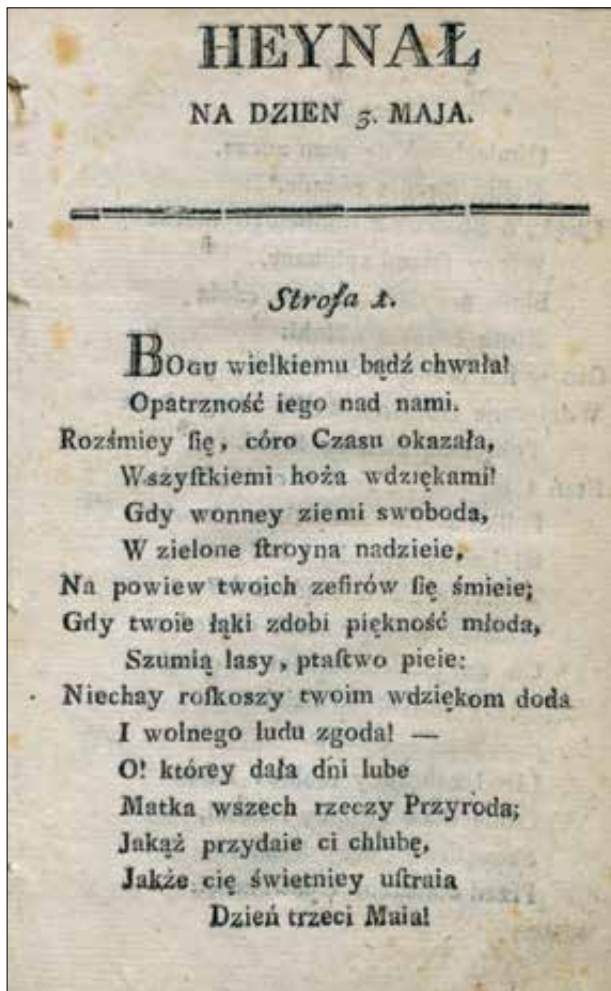
Patetyczny nastrój *Heynału*... i przekonujący głos Sierakowskiego różnią się w wydźwięku od kolejnej publikacji odnoszącej się do Konstytucji 3 maja, którą znaleźć możemy w zasobie księżnicy bydgoskiej. Jest to *Kuryer Petersburgski Czyli Intrygi Moskiewskie Od Panowania Jana Olbrachta Czyli Alberta Ciągnące Się A Przerwane Pod Panowaniem Nayiaśnieyszego Stanisława Augusta Dnia 3go Maia 1791 Roku*. Dzieło wydane zostało jeszcze w tym samym roku, z dedykacją dla Stanisława Małachowskiego, marszałka

³⁷ F. Książnik, *Heynał na dzień Trzeci Maia 1792*, [brak miejsca wydania, 1792], sygn. 741.1935.

³⁸ *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765–1965*, red. Z. Raszewski, Warszawa 1973, s. 229–230.

³⁹ PSB, t. XXXVII, s. 277–278.

⁴⁰ K. Sierakowski, *Do uprzedzonych względem konstytucyi dnia 3. maja 1791. roku zapadley* [Warszawa] 1791, sygn. 2276.1958.

Il. 1. F. Książnin, *Heynal na dzień Trzeci Maia 1792*; zbiory WiMBP, sygn. 741.1935.

Sejmu Czteroletniego. Autor bardzo krytycznie odniósł się do historii stosunków polsko-rosyjskich, zarzucając wschodniemu sąsiadowi imperialistyczne i podstępne działania. W tekście znajduje się wiele ostrych słów pod adresem Rosji, np. na stronie 201 pisze: „Rosssya, chciwości i przemocy wzrost swój winna... ta to iędza Pułnocna [!] żyć nigdy nie umieiąca spokojnie, która zawsze Polskę intrygami rozdwaiać pragnie...”. W 1933 roku egzemplarz *Intryg...* przekazała księżniczka bydgoskiej Łucja Maciaszkowa (1884–1947), jako wolumin

pochodzący z księgozbioru zmarłego małżonka – byłego prezydenta Bydgoszczy Jana Maciaszka (1876–1932)⁴¹.

Poza XVIII-wieczną literaturą, wydarzenia związane z uchwaleniem Konstytucji 3 maja obrazują przechowywane w WiMBP listy i dokumenty królewskie. W jednym z nich, z 3 maja 1791 roku, Komisja Wojskowa Obojga Narodów wydaje rozkaz Michałowi Kirkorowi, pułkownikowi Przedniej Straży Wojska Litewskiego, aby udał się do Brześcia, Mińska, Słonima, Krynak, Grodna oraz Wilna w celu odebrania od dowódców stacjonujących tam wojsk przysięgi na nowo uchwaloną konstytucję⁴². W innym manuskrypcie, z 29 lutego 1792 roku, król Stanisław August Poniatowski poinformował nieznanego senatora o poparciu ustawy przez ogromną większość sejmików, wyraził też obawę o działania wewnętrznej opozycji i dworów państw ościennych⁴³. W niektórych kręgach szlacheckich liczone na zmianę części ustaw sejmu, na którym uchwalono Konstytucję 3 maja. Kontrowersje z pewnością dotyczyły kwestii odsunięcia od sejmików i pewnych funkcji szlachty nieposesjonatów. Warto przypomnieć incydent w sejmie, kiedy to niejaka Zajączkowska z furją zaatakowała sekretarza sejmowego. Powodem tego zajścia było odrzucenie kandydatury jej męża do asesorii, ponieważ nie posiadał posesji. Finał tej historii znajdziemy w rękopisie z kolekcji Kierskiego, w którym to Michał Jerzy Mniszech, marszałek wielki koronny, powiadomił marszałka sejmowego i konfederację generalną, że zgodnie z prawem o wykroczeniach przeciwko sejmowi oddaje pod sąd małżonków Zajączkowskich⁴⁴.

Uchwalenie Konstytucji 3 maja było wielkim osiągnięciem Polaków, ale reformy przysły za późno. Los Rzeczypospolitej był już przesądzony. Próby obrony nie tylko uchwał Sejmu Wielkiego, ale również niepodległości kraju ukazują zbiory WiMBP. Wydarzenia związane z walką o zachowanie ustawy dobrze ilustruje praca naocznych

⁴¹ *Kuryer Petersburgski Czyli Intrygi Moskiewskie Od Panowania Jana Olbrachta Czyli Alberta Ciągące Się A Przerwane Pod Panowaniem Nayiaśniejszego Stanisława Augusta Dnia 3go Maia 1791 Roku*, Warszawa [1791], sygn. 1560.1933.

⁴² Komisja Wojskowa Obojga Narodów wydaje ordynans M. Kirkorowi pułkownikowi Przedniej Straży Wojska W.Ks.Lit., Warszawa, 03.05.1791, sygn. Rkp 1227/49 III.

⁴³ Stanisław August Poniatowski król polski do N.N., Warszawa, 29.02.1792, sygn. Rkp 1224/53 III.

⁴⁴ Michał Mniszech do marszałka sejmowego i konfederacji generalnej, Warszawa, 09.10.1791, sygn. Rkp 1227/50 III.

świadców, zatytułowana *O ustanowieniu i upadku Konstytucji Polskiej*. Dzieło zostało napisane przez czterech autorów: Hugo Kołłątaja, Franciszka Ksawerego Dmochowskiego, Stanisława Kostkę Potockiego i Ignacego Potockiego, przy czym pierwszy był inspiratorem całości, a drugi redaktorem. Część nakładu wytłoczono na papierze luksusowym (niebieskim), a część na zwykłym, tzn. szarym, bibulastym. Według informacji zamieszczonej na stronie tytułowej druk wytłoczono w Metz w 1793 roku, w rzeczywistości ukazał się w Lipsku u Johanna Gottloba Immanuela Breitkopfa w 1794 roku⁴⁵. W zasobie biblioteki znajduje się wariant B tego wydania, charakteryzujący się m.in. zapisem wersalikami „Część Druga”; kustoszem „Michał” na stronie 112 i „ukry-” na stronie 113. W 1938 roku podarowała go księżniczka bydgoskiej Ludwika hr. Ostrowska z Bydgoszczy. W egzemplarzu zachowała się oryginalna oprawa, wykonana z papieru marmurkowego i skóry brązowej, ozdobionej tłokami ślepyimi na grzbiecie⁴⁶.

Istotny wpływ na unieważnienie Konstytucji 3 maja miała konfederacja targowicka, którą część magnaterii zawiązała 27 kwietnia 1792 roku w porozumieniu z cesarzową Katarzyną II i przeciwko reformom Sejmu Czteroletniego. Na czele spisku stali: Stanisław Szczęśny Potocki jako marszałek, hetman wielki koronny Franciszek Ksawery Branicki i hetman polny koronny Seweryn Rzewuski. Poprosili oni Rosję, jako „gwarantkę” demokracji szlacheckiej, o pomoc wojskową. 18 maja na Rzeczpospolitą uderzyła 100-tysięczna armia rosyjska, a jej sukcesy skłoniły króla Stanisława Augusta Poniatowskiego do przystąpienia do konfederacji i przerwania działań obronnych. Wówczas zlikwidowano organy władzy powołane przez Sejm Czteroletni i unieważniono jego reformy, w tym Konstytucję 3 maja. Targowiczanie, chcąc przedstawić swoje intencje w jak najlepszym świetle, wydali *Zbiur [!] wszystkich druków konfederacji targowickiej y wilenskiej. Potrzebnych teraz do wiadomości powszechney ażeby kto z nie wiadomości onych nie szkodował*. Od 1924 roku jeden egzemplarz tego wydania znajduje się w bibliotece

⁴⁵ J. Szczepaniec, *Pierwsze edycje dzieła „O ustanowieniu i upadku Konstytucji polskiej 3-go Maja 1791”*. Zagadnienie proveniencji typograficznej, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, T. 19: 1995, nr 1726, s. 39–57.

⁴⁶ *O ustanowieniu i upadku Konstytucji Polskiej 3 maja 1791 r.*, Cz. 1–2, [Lipsk 1794], sygn. 654.1938/1–2.

bydgoskiej. Sygnatariusze aktu konfederacji zapewniali, że ich działania są odpowiedzią na „wymierzony w knowany od dawna przez kilka Osób zbrodniczy na Rzeczpospolitą spisek... Nigdy jeszcze sztuka zwodzenia w tym u nas nie była widoczna stopniu, w którym się okazała w tych czasach ostatnich. (...) tego Szlachetny Naród Polski doświadczy. Sztuką i zwodzeniem wolność mu wydarto. (...) Doyrzawszy niebezpieczeństwa, w które Polska miotaną została, zdrzeć musi czułe Obywatela serce...”⁴⁷.

Zwołany w 1793 roku sejm grodzieński, pod groźbą armat rosyjskich, uznał Sejm Wielki za „niebyły”, likwidował więc Konstytucję 3 maja i zatwierdził II rozbiór Polski. Ostatnią szansą obrony niepodległości był wybuch w 1794 roku insurekcji kościuszkowskiej, skierowanej przeciwko zaborcom. Wydarzenia dotyczące działań wojennych dokumentują listy z kolekcji Kierskiego, w tym m.in. prośba pułkownika Michała Piotrowskiego, komendanta Batalionu Pierwszego Wolontariuszów, do Komisji Wojskowej o pieniądze na ekwipunek dla werbowanych 600 żołnierzy⁴⁸ czy raport od Korpusu Województwa Podlaskiego z obozu pod Ostrowiem, sporządzony przez generała-majora Andrzeja Karwowskiego⁴⁹. Najcenniejszym manuskryptem z tej grupy jest rota przysięgi dla oficerów wyznaczonych do lustracji wojska Rzeczpospolitej, z własnoręcznym podpisem Tadeusza Kościuszki⁵⁰. **(il. 2)**

Reformy wprowadzone przez Konstytucję 3 maja zlikwidowano, ale pamięć o niej pozostała. Celebrowano ją w różnych okresach historycznych. Odwoływano się do niej w czasie zaborów, niejednokrotnie potajemnie czy otwarcie, ale pod groźbą represji ze strony zaborców. Ten okres w zbiorze WiMBP reprezentuje m.in. książka Joachima Lelewela wydana we Francji w 1833 roku, będąca próbą analizy i porównania konstytucji 3 maja, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego⁵¹. Warto wspomnieć też o księdze pamiątkowej, która ukazała

⁴⁷ *Zbiur wszystkich drukow konfederacyi targowickiey y wilenskiey. Potrzebnych teraz do wiadomości powszechney ażeby kto z nie wiadomości onych nie szkodował*, Warszawa 1792, sygn. 547.1924.

⁴⁸ [M.] Piotrowski do Komisji Wojskowej, Warszawa, [1794], sygn. Rkp 1227/54 III.

⁴⁹ Raport od Korpusu Województwa Podlaskiego, Obóz pod Ostrowiem, 23.07.1794, sygn. Rkp 1227/56 III.

⁵⁰ Rota przysięgi dla oficerów wyznaczonych do lustracji wojska Rzeczpospolitej, [brak miejsca 1794], sygn. Rkp 1227/62 III.

⁵¹ J. Lelewel, *Analyse et parallèle des trois constitutions polonaises, de 1791, 1807, 1815*, [Arras] 1833, sygn. 3510.1985.

Il. 3. Francuska grafika z połowy XIX w. ukazująca polskie stroje z XVIII w., *Pologne – XVIIIe et XIXe siècle. Costumes de la Noblesse et de Peuple*, Paris [po 1855]; zbiory WiMBP, sygn. Gr 716 III.

się w 1891 roku w Poznaniu nakładem Towarzystwa „Staszyc” z okazji 100. rocznicy uchwalenia ustawy⁵².

W okresie zaborów widoczna jest chęć utrzymania pamięci o I Rzeczypospolitej. Świadczą o tym materiały ikonograficzne przechowywane w zasobie WiMBP. W 2020 roku biblioteka bydgoska zakupiła w Antykwariacie Wiesława Dreasa piękne grafiki francuskie z połowy XIX wieku, ukazujące społeczeństwo polskie w XVIII wieku w charakterystycznych strojach z epoki. Ilustracja pokazuje przedstawicieli różnych grup zamieszkujących Rzeczypospolitą, z wyodrębnieniem ich statusu stanowego i etnicznego⁵³. **(il. 3)** Z kolei przebieg powstania kościuszkowskiego ilustrują ręcznie malowane pocztówki, wydane na początku XX wieku głównie przez znane z publikacji patriotycznych kart Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich⁵⁴.

O jubileuszach pamiętano również w czasie I wojny światowej. Konstytucja 3 maja stanowiła wówczas pobudkę do walki o odzyskanie niepodległości. W zbiorze dokumentów życia społecznego księżnicy bydgoskiej zachował się m.in. apel Zjednoczenia Narodowego z 1915 roku do Młodzieży Polskiej⁵⁵ oraz o rok późniejsza odezwa Centralnego Komitetu Narodowego, zakończona patriotycznym wezwaniem: „Niech żyje pamięć konstytucji Majowej, / Niech żyje święto Narodowego Zmartwychwstania, / Niech żyje Wolna Niepodległa Polska”⁵⁶. Odezwa ta zszyla jest w jednym woluminie z wydaną w tym samym roku w Kozienicach rocznicową ulotką, przedstawiającą białego orła na czerwonym tle w owalnym kartuszu⁵⁷. **(il. 4)**

Dwudziestolecie międzywojenne to czas celebrowania dokonań I Rzeczypospolitej, zwłaszcza Konstytucji 3 maja. Rocznicę konstytucji została uznana za święto narodowe już w 1919 roku. Uroczystości obchodzono je również w Bydgoszczy, o czym świadczą przechowywane w księżnicy bydgoskiej odezwy prezydenta Bydgoszczy Leona Barciszewskiego (1883–1939) z lat 30. XX wieku. Zawierają one

⁵² *Trzeci Maj: ku uczczeniu setnej rocznicy Konstytucji Trzeciego Maja: 1791–1891: książka pamiątkowa* [...], Poznań 1891, sygn. 3061.1956.

⁵³ *Pologne – XVIIIe et XIXe siècle. Costumes de la Noblesse et de Peuple*, Paris [po 1855], sygn Gr 716-718 III.

⁵⁴ Sygn. P 474, P 477/11, P 478/1-7, P 492/2,3,5,9; P 506/1, P 507, P 1218, P 1279.

⁵⁵ *Młodzieży Polska!*... 3 maja 1915 r., sygn. Dżs IV.3.2/3424.

⁵⁶ *Polacy!* [Inc.:] *Wiek z górą mija, jak naród polski na Sejmie Czteroletnim kładł podwaliny pod wielką budowę nowoczesnego państwa* [...] 1916, sygn. Dżs IV.3.2/3513.

⁵⁷ 1791–1916. 3 maja [W Kozienicach, 1916], sygn. Dżs IV.3.2/3512.

Il. 4. Rocznicowa ulotka opublikowana w Kozienicach w 1916 r.;
zbiory WiMBP, sygn. DŹS IV.3.2.3512.

zaproszenie do wzięcia udziału w uroczystościach, składających się m.in. z przemarszu orkiestr wojskowych ulicami miasta, hejnału z wieży kościoła Klarysek, mszy świętej, defilady wojska i organizacji wojskowych, a także igrzysk sportowych (np. w 1934 roku odbył się mecz piłki nożnej

Bydgoszcz – Toruń na Stadionie Miejskim)⁵⁸. Do uroczystości włączył się Teatr Miejski, organizując uroczyste wieczory oraz wystawiając sztuki poświęcone obronie niepodległości, jak *Ulani Księcia Józefa* w 1923 roku czy *Kościuszko pod Raclawicami* w 1924 roku⁵⁹.

Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z niechęcią patrzyły na tradycję I Rzeczypospolitej, dlatego Konstytucja 3 maja straciła wówczas na znaczeniu. Jedynym materiałem promocyjnym z tego okresu, jaki zachował się w dokumentach życia społecznego biblioteki, jest ulotka Oddziału Propagandy Wojska Polskiego z 1945 roku, wydana z okazji 154. rocznicy. Według jej treści ustawa niosła dla współczesnych konkretne przesłanie, przypominając o konieczności „zwalczenia ciemnych sił reakcji, nowoczesnej Targowicy sanacyjno-endeckiej. Ale dziś naród polski nauczony doświadczeniem kroczy zdecydowanie drogą reform. Reakcja legnie pod uderzeniem postępu jak zmurszały pień. A nowa Polska ziści najśmielsze sny wielkich twórców ustawy 3-go Maja”⁶⁰. Władze komunistyczne szybko uświadomiły sobie, jak rozbieżne są ich poglądy ze stanowiskiem XVIII-wiecznych reformatorów, dlatego zmieniły retorykę. Ustawa nie odeszła jednak w zapomnienie. Chętnie odwoływała się do niej „Solidarność”, której przedstawiciele regionu bydgoskiego przekazali WiMBP materiały propagandowe, a wśród nich plakat wydany z okazji 190. rocznicy, z orłem w koronie, herbem Bydgoszczy i pieczętą o treści: „Najjaśniejsza Rzeczpospolita jest w nas, w majestacie dziedzictwa, i w solidarności Narodu”⁶¹. Po 1989 roku ustawa odzyskała dawny szacunek, obchodzone są kolejne rocznice jej uchwalenia, czego dowodem są liczne publikacje źródłowe i monografie związane z tą tematyką, jakie znaleźć można w zasobie WiMBP⁶². (il. 5).

⁵⁸ Odezwy prezydenta L. Barciszewskiego, sygn. Dżs VII.5.1/256 i 257.

⁵⁹ Afisze teatralne z 3 maja 1923, 1924 i 1934 r., bez sygnatury, AGS.

⁶⁰ W 154-tą rocznicę Konstytucji 3-go Maja [Przedruk] : M.p. 20.IV.1945 r., sygn. Dżs VII.5.1/3965.

⁶¹ Witaj Dniu 3 Maja 1791 1781, NSZZ Solidarność, Bydgoszcz 1981, sygn. Dżs VII.7.4.

⁶² Np. *Orygina ustaw seymu 1791*, Warszawa [1991] (przedruk fotooffs., faksymile rękopisów: Konstytucji 3 maja 1791 roku oraz Statutu Przyjaciół Konstytucji 3 Maja), sygn. 2698.1991; *Konstytucja 3 Maja w tradycji i kulturze polskiej*, red. A. Barszczewska-Krupa, Łódź 1991; *200 lat konstytucji 3 Maja materiały z konferencji naukowej*, [24–25 kwietnia 1991 r., Bydgoszcz], red. M. Pawlak, Bydgoszcz 1992.

Il. 5. Plakat wydany z okazji 190. rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja przez NSZZ „Solidarność” w Bydgoszczy; zbiory WiMBP, sygn. VII.7.4.

W zbiorach Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej:

1. Rękopisy

August III król polski do N.N., Drezno, 12.06.1752, sygnatura: Rkp 1223/69 III.

Komisja Wojskowa Obojga Narodów wydaje ordynans M. Kirkorowi pułkownikowi Przedniej Straży Wojska W.Ks.Lit., Warszawa, 03.05.1791, sygnatura: Rkp 1227/49 III.

- Michał Mniszech do marszałka sejmowego i konfederacji generalnej, Warszawa, 09.10.1791, sygnatura: Rkp 1227/50 III.
- [M.] Piotrowski do Komisji Wojskowej, Warszawa, [1794], sygnatura: Rkp 1227/54 III.
- Raport od Korpusu Województwa Podlaskiego, Obóz pod Ostrowiem, 23.07.1794, sygnatura: Rkp 1227/56 III.
- Rota przysięgi dla oficerów wyznaczonych do lustracji wojska Rzeczypospolitej, [brak miejsca 1794], sygnatura: Rkp 1227/62 III.
- Stanisław August Poniatowski do M.J. Trzeciaka, Warszawa, 15.05.1776, sygnatura: Rkp 1224/20 III.
- Stanisław August Poniatowski król polski do Elżbiety Sapieżyny, brak miejsca, 27.06.1776, sygnatura: Rkp 1224/21 III.
- Stanisław August Poniatowski król polski do hetmana wielkiego litewskiego [Michała Kazimierza] Ogińskiego, Warszawa, 21.03.1788, sygnatura: Rkp 1224/39 III.
- Stanisław August Poniatowski król polski do N.N., Warszawa, 29.02.1792, sygnatura: Rkp 1224/53 III.

2. Stare druki

- Bielski J., *Widok Krolestwa Polskiego*, [Poznań] 1763, sygnatura: 3316.1970.
- Do Stanisława Małachowskiego Referendarza Koronnego, Marszałka Seymowego i Konfederacyi Generalney, Anonyma Listów kilka, Cz. 2: O Poprawie Rzeczypospolitej*, Warszawa 1788, sygnatura: 3230.1958.
- Fredro A.M., *Gestorum populi Poloni sub Henrico Valesio*, Dantisci 1652, sygnatura: XVII, 8–47.
- Garczyński S., *Anatomia Rzeczypospolitey-Polskiey Synom Oyczyzny ku przestrodze y poprawie tego Co z kluby wypadło*, [Warszawa 1751], sygnatura: 1573.1950.
- Instrukcyja o mowach na Seymikach i Seymach*, W Wilnie 1742, sygnatura: 981.1947.
- Jeziński J., *Zgoda i Niezgoda z Autorem Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego*, [Warszawa ante 24 XII] 1788, sygnatura: 2342.1921.
- Kniaźnin F., *Heynał na dzień Trzeci Maia 1792*, [brak miejsca wydania, 1792], sygnatura: 741.1935.
- Konarski S., *O Skutecznym Rad Sposobie*, cz. 1, Var. A, W Warszawie 1760 [i.e. post 5 I 1761], cz. 3: W Warszawie [post 3 IV] 1762, sygnatury: 783.1930, 213.1946.

- Konstytucje Publiczne Seymu Extraordynaryinego Warszawskiego ... Roku 1773. ...zaczętego, a ... w Roku 1775. ... skończonego*, W Warszawie 1775, sygnatura: 1222.1921/1.
- Kuryer Petersburgski Czyli Jntrygi Moskiewskie Od Panowania Jana Olbrachta Czyli Alberta Ciągące Się A Przerwane Pod Panowaniem Nayiaśniejszego Stanisława Augusta Dnia 3go Maia 1791 Roku*, Warszawa [1791], sygnatura: 1560.1933.
- Mowy Xiędza Hugona Kollątaja [...] Na Seymie Terazniejszym Roku 1791*, Warszawa [1791], sygnatura: 1024.1933.
- Mysl Z Okazyi Uwag Nad Życiem Zamoyskiego*, [Warszawa?, ca 1788], sygnatura: 755.1926.
- Nax J.F., *Uwagi Nad Uwagami, Czyli Obserwacye Nad Xsiążką, Ktora w Roku 1785 Wyszła Pod Tytułem Uwagi Nad Zyciem Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana W. Kor.*, W Warszawie 1789, sygnatura: 1049.1925.
- Niemcewicz J.U., *Powrót posła*, Warszawa 1791, sygnatura: 1706.1921.
- O ustanowieniu i upadku Konstytucyi Polskiej 3 maja 1791 r.*, Cz. 1–2, [Lipsk 1794], sygnatura: 654.1938/1–2.
- Opaliński Ł., *Polonia defensa contra Ioan. Barclaium*, Dantisci 1648, sygnatura: 1504.1950.
- Pacta Conventa Avgvsti III. Regis Poloniarvm*, Lipsiae [post 18 IX] 1736, sygnatura: 2365.1921(4).
- Pyrrhys de Varille C.F., *Zebranie polityczne albo krótki opis różnych panowania polskiego odmian*, Warszawa 1763, sygnatura: 3242.1958.
- Sierakowski K., *Do uprzedzonych względem konstytucyi dnia 3. maia 1791. roku zapadley* [Warszawa] 1791, sygnatura: 2276.1958.
- Staszic S., *Przestrogi dla Polski z terazniejszych politycznych Europy związków y z praw natury wypadające*, [Warszawa] 1790, sygnatura: 1927.1979.
- Staszic S., *Uwagi Nad Życiem Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana W. K.*, Warszawa 1787, Ed. A, Var. A, sygnatura: 207.1922.
- Staszic S., *Uwagi Nad Życiem Jana Zamoyskiego Kanclerza i Hetmana W. K.*, Warszawa 1787, Ed. B, Var. A., sygnatury: 184.1922, 166.1947, 154.1950.
- Turski W., *Odpowiedz na dzieło X. Hugona Kollątaja [...]. Uwagi nad pismem etc.*, W Warszawie 1790, sygnatura: 1434.1946.
- Uwagi pewnego ziemianina podane do rozważenia tym, na których zawisła praw całość y wolności obrona*, [miejsce druku zatajone, 1764], sygnatura: 1628.1930.

Wielhorski M., *O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw*, [brak miejsca druku] 1775, sygnatura: 1034.1925.

Zbiór pism, do których były powodem Uwagi nad życiem Jana Zamoy-skiego, [Warszawa] 1788, sygnatura: 4238.1967.

Zbiur wszystkich drukow konfederacyi targowickiey y wilenskiey. Potrzebnych teraz do wiadomości powszechney ażeby kto z nie wiadomości onych nie szkodował, Warszawa 1792, sygnatura: 547.1924.

3. Dokumenty życia społecznego

Afisze teatralne z 3 maja 1923, 1924 i 1934 r., bez sygnatury, AGS.

Młodzieży Polska!... 3 maja 1915 r., sygnatura: Dżs IV.3.2/3424.

Polacy! [Inc.:] Wiek z górą mija, jak naród polski na Sejmie Czteroletnim kładł podwaliny pod wielką budowę nowoczesnego państwa [...] 1916, sygnatura: Dżs IV.3.2/3513.

Odezwy prezydenta L. Barciszewskiego, sygnatury: Dżs VII.5.1/256 i 257.

W 154-tą rocznicę Konstytucji 3-go Maja [Przedruk]: M.p. 20.IV.1945 r., sygnatura: Dżs VII.5.1/3965

Witaj Dniu 3 Maja 1791 1781, NSZZ Solidarność, Bydgoszcz 1981, sygnatura: Dżs VII.7.4.

1791–1916. 3 maja [W Kozienicach, 1916], sygnatura: Dżs IV.3.2/3512.

4. Ikonografia

Pologne – XVIIIe et XIXe siècle. Costumes de la Noblesse et de Peuple, Paris [po 1855], sygnatura: Gr 716-718 III.

[Pocztówki dotyczące powstania kościuszkowskiego], sygnatury: P 474, P 477/11, P 478/1-7, P 492/2,3,5,9; P 506/1, P 507, P 1218, P 1279.

Summary

Discussion on the Systemic Reform of the Polish-Lithuanian Commonwealth – in the Context of the 230th Anniversary of the Adoption of the May 3rd Constitution – Source Materials in the Collection of the Bydgoszcz Library

2021 will be the 230th anniversary of the May 3rd Constitution. In connection with the jubilee, the resources of the Provincial and Municipal Public Library in Bydgoszcz were reviewed in search of collections related to the discussion on the reform of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the adoption of the constitution. The selected library units included eighteenth-century manuscripts and prints, as well as iconographic, cartographic and social materials. The collection consists of six parts, concerning such issues as: the political system of the state and attempts to improve it, with particular emphasis on the deliberations of the Grand Sejm, the adoption of the Constitution and the fall of the Republic of Poland, the tradition of the Constitution of May 3.

Słowa kluczowe: Konstytucja 3 maja 1791, biblioteka, Bydgoszcz, materiały do dziejów Polski

Keywords: Constitution of the May 3rd, 1791, library, Bydgoszcz, materials for the history of Poland